

RADİKAL DEMOKRASİ ÜZERİNE KURAMSAL BİR İNCELEME

Erkan İNAN

Bağımsız Araştırmacı, Türkiye

erkaninan85@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-8950-8251>

<i>Atf</i>	İNAN, E. (2023). RADİKAL DEMOKRASİ ÜZERİNE KURAMSAL BİR İNCELEME. <i>İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi</i> , 15(3), 259-285.
------------	--

ÖZ

Radikal demokrasi kuramının inşa ve gelişiminde, İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan siyasal havanın etkisi yadsınamaz. Bu süreçte hem sosyalizmin hem de demokrasinin derin bir kriz içerisinde olduğu varsayımı, radikal demokrasinin inşasını beraberinde getirmiştir. Bu kuram sosyalizmin krizini proletarya diktatörlüğü ile demokrasinin noksanlığını ise temsil seviyesinin düşüklüğü ile bağdaştırmıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası süreç çift kutuplu dünya düzeni üzerinden okunmaktadır. Kapitalizm ve sosyalizm, iki kutuplu dünyanın temel yönetim anlayışlarıydılar. Demokrasi kavramı her iki kutup için de farklı anlamlar barındırıyordu. Radikal demokrasi kuramının yaratıcıları, demokrasi kavramının kapsamını geliştirme hedefi doğrultusunda yeni bir sosyalizm okuması gerçekleştirmişlerdir. Bu çalışmada; radikal demokrasi kuramının ortaya çıkışı ve gelişimini sağlayan temel dinamiklerin incelenmesi hedeflenmektedir. Çalışmanın birinci bölümünde radikal demokrasi kuramının yöneten – yönetilen ilişkilerini örgütlenme şekline odaklanılmaktadır. Bu bölüm alt başlıklara bölünerek kuramın ana hatları ortaya çıkarılmaktadır. İlk alt başlıkta hegemonya ve kimlik kavramları, Laclau ve Mouffe'un bakış açılarıyla irdelenmektedir. Kimlik ve radikal demokrasi kuramı arasındaki bağ bu bölümde incelenmektedir. İkinci alt başlık müzakereci demokrasi başlığı üzerinden Habermas'a ayrılmıştır. Müzakereci demokrasi anlayışının radikal demokrasinin gelişiminde oynadığı rol bu bölümde tartışılmaktadır. Son olarak ise çokluk kavramına odaklanılmıştır. Radikal demokrasi kuramının sınıf siyaseti ve proletarya diktatörlüğünü reddedişi çokluk kavramı üzerinden ele alınmıştır. Bu doğrultuda Hardt ve Negri'nin çokluk kavramı çözümlerinden

Geliş tarihi: 13.01.2023 – Kabul tarihi: 20.04.2023, DOI: 10.17932/IAU.IAUSBD.2021.021/iausbd_v15i3001
Derleme-Bu makale iThenticate programıyla kontrol edilmiştir.
Copyright © İstanbul Aydın Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

faydalanılmıştır. Makalenin bütününde radikal demokrasi kuramının demokrasi ve sosyalizm çözümlmelerine dikkat çekilmiştir. Radikal demokrasi kuramının burjuva demokrasisi ile ilişkisinin dozajının yüksekliği de çalışmada vurgulanan konulardan birisidir. Makalenin genelinde radikal demokrasi kuramının inşa ve gelişimini tetikleyen dinamikler, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki sosyal ve ekonomik gelişmeler üzerinden ele alınmaktadır. Radikal demokrasi kuramcılarının demokrasi ve sosyalizm okumaları bu gelişmeler üzerinden irdelenmektedir. Buradan hareketle radikal demokrasi kuramının konumlanmış olduğu politik hat ortaya konulmak istenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Demokrasi, Liberalizm, Sosyalizm, Marksizm, Radikal Demokrasi.*

A THEORETICAL INVESTIGATION ON THE RADICAL DEMOCRACY

ABSTRACT

The influence of the political atmosphere that emerged after World War 2 can not be denied in the construction and development of the theory of radical democracy. During this process, the assumption that both socialism and democracy were in a deep crisis led to the construction of radical democracy. This theory reconciled the crisis of socialism with the dictatorship of the proletariat and the inadequacy of democracy in terms of low representation level. The post – World War 2 period is interpreted through the lens of the bipolar World order. Capitalism and socialism were the fundamental governance approaches of two – poled World. The concept of democracy had different meanings for both poles. The creators of the radical democracy theory carried out a new socialism reading in order to expand the scope of the concept of the democracy. This study aims to examine the main dynamics that led to the emergence and development of the theory of radical democracy. The first chapter of the study focuses on the the way in which radical democracy theory organizes the relationship between ruling and ruled class. This chapter is divided into subheadings, revealing the main lines of the theory. The first subheading examines the concepts of the hegemony and identity from the perspectives of Laclau and Mouffe. The connection between identity and the theory of radical democracy is also discussed in this section. The second subheading is devoted to Habermas’s concept of deliberative democracy. The role played by the concept of deliberative democracy in the development of radical democracy is discussed in this section. Finally, the study focuses on the concept of multitude. The rejection of class politics and the dictatorship of the proletariat by the theory of radical democracy is discussed through the concept of multitude. Hardt and Negri’s analysis of the concept of multitude is utilised fort his purpose. The dosage of the relationship between radical democracy and bouygeois democracy is also emphasized as one of the issues addressed in the study. Throughout the article, the dynamics that triggered the construction and development of the theory of radical democracy are discussed through the social and economic developments of the post – World War 2 era. The readings of democracy and socialism by the radical democracy theorists are analyzed through these developments. This process enabled the determination of the political line adopted by the theory of radical democracy.

Keywords: *Democracy, Democracy Liberalism, Socialism, Marxism, Radical Democracy.*

GİRİŞ

Radikal demokrasinin inşa ve gelişim süreçleri birçok tarihsel olay ve koşullar ile yakından ilişkilendirilebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan politik atmosfer, demokrasi ve sosyalizm kavramlarının yeniden yorumlanmasına olanak sağlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında komünizm ile kapitalizm arasındaki mesafe bir “duvar” boyutuna kadar inmişti. Bu süreçte proleter diktatörlük anlayışı üzerinden sosyalizm, seçim olgusunun ötesine geçemeyen bir temsil anlayışı üzerinden ise demokrasi kavramı tartışma konusu haline gelmişti. Bireylerin, siyasal katılım alanlarından mahrum bırakılması, karar alıcı konumda bulunan kişilerin süreci topluma yayamaması, geniş halk kitlelerinin seçme eylemi ötesinde yönetme eylemlerine müdahale edememesi gibi etkenler, demokrasi kavramının sınır ve sınırlılıklarını tartışma konusu haline getirmiştir. Buradan hareketle gelecekteki demokrasi anlayışının eksik ve yetersiz olduğu görüşü, radikal demokrasi kuramının inşasında önemli rol oynamıştır.

Madalyonun diğer tarafında ise sosyalizm tartışmaları bulunmaktadır. Sınıfsız topluma giden yolda gerçekleştirilen sınıf mücadelesinde proletaryanın merkezde konumlanması, sosyalizm tartışmalarının odak noktası haline gelmişti. Proleter diktatörlük yerine demokrasi, özyönetim anlayışı yerine ise etkin siyasal katılım talebi bu tartışmaların ana gündem maddeleri haline dönüşmüştü. Sovyetlerin Prag’a müdahalesi sonrası oluşan tepkiler, 1968 gençlik hareketleri, öğrenci ayaklanmaları, başta İspanya ve Fransa komünist partileri olmak üzere birçok sosyalist örgütün reel sosyalizmden kopuşu gibi birçok olay bu perspektiften ele alınabilir. İşçi sınıfı merkezli reel sosyalizmden kopuşun ayak izleri yeni yol haritalarının oluşmasını sağladı. Radikal demokrasi kuramının tarifi bu yol haritalarından aranabilir.

Radikal demokrasi, 1960’lı yıllar ile birlikte tarihyazımına girebilecek nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu tarihten itibaren geniş halk kitleleri için etkin siyasal katılımın yolları, haklar mücadeleleri başlığı altında toplanmaya başlamıştır. Radikal demokrasinin kuramsallaşma evresinde haklar mücadelesinin önemli bir payı bulunmaktadır. Kadın hakları, çocuk hakları, yaşlı hakları, azınlık hakları, çevre hakları gibi konular üzerinden demokrasi kavramının geliştirilebileceğine olan inanç, radikal demokrasinin kuramsallaşmasını sağlamıştır.

Radikal demokrasi; eşitlik, adalet, katılımcılık, çoğulculuk, özgürlük gibi ilkeler üzerinden temellendirilmiştir. Bu ilkelerin belirlenmesi ve kabulünde 1960’lı yılların koşullarının göz ardı edilmesi güçtür. Sınıfsız toplum tahayyülünün izleri radikal demokrasi kuramında kendisini göstermemektedir. Bunun yerine, geniş halk kitlelerinin yönetme eylemlerine etkin bir şekilde müdahalede bulunabilme-

sinin yolunun açılması, radikal demokrasi kuramının ana gayelerinden bir tanesidir.

Bu çalışmada, radikal demokrasi kuramının inşasında ve gelişiminde rol oynayan düşünsel kaynaklar üzerinden; radikal demokrasinin gelişiminin temel dinamiklerinin incelenmesi amaçlanmaktadır. Birinci bölümde yöneten – yönetilen ilişkilerinin yapısı radikal demokrasi düzleminde ele alınacaktır. Radikal demokrasinin inşasını ve gelişimini etkileyen koşullar bu bölümde irdelenecektir. Radikal demokrasinin yönetme eylemine bakış açısı tartışılacaktır. Hegemonya ve kimlik, müzakereci demokrasi ve çokluk kavramları bu bölümün alt başlıkları olarak irdelenecektir. Radikal demokrasi kuramının bazı yaratıcılarının yöneten – yönetilen ilişkilerini ele alış şekilleri bu bölümde ele alınacaktır. Buradan hareketle radikal demokrasi kuramını inşa eden ve geliştiren düşünürlerden faydalanılarak, kuramın bulunduğu politik hat ve bu hattın oluşmasını sağlayan temel dinamikler belirginleşecektir.

RADİKAL DEMOKRASİ KURAMINDA YÖNETEN – YÖNETİLEN İLİŞKİSİ

Sınıflı toplum yapılarının iki ayrı ucunda egemen ve bağımlı sınıflar yer almaktadır. Bu iki ayrı uç hiyerarşik konumlanma ilişkileri üzerinden birbirleriyle etkileşim halindedirler (İnan, 2022: 2). Lenin (1999: 15), egemen sınıfların tarihin her döneminde bağımlı sınıflar üzerinde tahakküm oluşturabilecek güce sahip olduğunu ifade etmektedir. Bu güç, toplum içerisinde görev paylaşımının şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Buna göre yönetme eylemi egemen sınıflara; üretme faaliyetleri ise bağımlı sınıflara devredilmiştir.

Toplumsal hayatın düzenlenmesi sürecinde düşün dünyasının şekillendirdiği ideolojiler kilit noktada yer almışlardır. Marks ve Engels, “Alman İdeolojisi” isimli eserde (2013: 52) bir çağın egemen düşüncelerinin her zaman egemen sınıfın düşünceleri doğrultusunda geliştirildiği görüşünü savunmaktadırlar. Yöneten – yönetilen ilişkilerinin örgütlenme şekli yönetme eyleminin yapısını ortaya koyabilmektedir. Yönetme eyleminin yapısı, tarihsel süreç içerisinde önemli dönüşümler yaşamıştır. Eroğul’un da ifade ettiği gibi tarihsel süreç içerisinde yöneten – yönetilen ilişkilerinin örgütlenme şeklini dönüştüren dört büyük devrimden bahsedilebilir. İngiliz Devrimi ile kralın yetkileri sınırlandırılmış ve yöneten – yönetilen ilişkilerinde önemli bir aşama kaydedilmiştir. Temel hak ve özgürlüklerin vurgulanması ise Amerikan Devrimi’nin önemli bir kazanımı olarak görülmektedir. Fransız Devrimi ile genel irade ön plana çıkmıştır. Sovyet Devrimi ile birlikte ise yöneten – yönetilen ilişkilerinde yeni bir döneme girilmiş, geniş halk kitleleri yönetme eyleminin bir parçası haline dönüşmüştür (Eroğul, 2017: 227-228).

Sovyet Devrimi'nin bir sonucu olan geniş halk kitlelerinin yönetme eylemine müdahale edebilme kazanımı, etkisini hemen her yerde göstermiştir. Sosyalist ve kapitalist blok arasındaki rekabet, geniş halk kitlelerinin hak ve özgürlük mücadelelerine olumlu yansımıştır. Hak ve özgürlüklerin kısıtlanmaması gerektiği düşüncesi 1950'li yıllarda bir tohumken, 1960'lı yılların sonuna doğru uçsuz bucaksız bir ormana evrilmiştir. Soğuk Savaş ile başlayan süreç, yöneten – yönetilen ilişkilerinin yapısında dönüşüm isteyen kitleleri açığa çıkarmıştır. Yeni dönem haklar mücadelesi üzerinden şekillenmiştir. Bu süreç demokrasi ve sosyalizm tartışmalarını beraberinde getirmiştir. Sosyalizmin ve burjuva demokrasinin dönüşüme uğraması gerektiği görüşü, radikal demokrasinin inşasıyla sonuçlanmıştır. 1945 sonrası tarihsel koşulların okunması, radikal demokrasinin gelişimi hakkında önemli ipuçları sunabilir. Liberal demokrasinin sınır ve sınırlılıkları geniş halk kitlelerini yönetme eylemi açısından pasif bir konuma sürüklemektedir. Sosyalizmin ise işçi sınıfı merkezli yapısı ve Çin ve Sovyet deneyimlerinin otoriter yönetim anlayışlarına evrildiği görüşü, radikal demokrasinin gelişiminde önemli rol oynamıştır.

Liberalizm ve Marksizm radikal demokrasi kuramının beslendiği temel kaynaklardan bazılarıdır. Radikal demokrasi kuramı; liberalizm ve Marksizm okumasını demokrasi çözümlemesi üzerinden yapmaktadır. Yunanca kelime köklerinden türetilen ve halkın iktidarı anlamını içerisinde barındıran demokrasi kelimesi kutsal bir role bürünüp günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Ancak, süreç içerisinde demokrasi kavramının kapsayıcılığı sürekli tartışma konusu olmuştur. Antik Yunan'dan yakın bir geleceğe kadar kadınlar, köleler, mülk sahibi olmayan bireyler ve yabancılar yönetme eyleminin dışında kalmakla birlikte seçme ve seçilme haklarından da mahrum bırakılmışlardır.

1960'lı yılların sonlarından günümüze kadar geçen sürede ise liberal doktrin, yöneten-yönetilen ilişkilerinin yapısında bazı dönüşümler yaşanmasını sağlamıştır. Bu dönüşümler geniş halk kitlelerinin yönetme eylemine müdahale edebilmelelerinde yeni sınırlar ve sınırlılıklar yaratmıştır. Schumpeter'in yöneten – yönetilen ilişkilerini çözümleme şekli liberal sistemin sınır ve sınırlılıklarının çerçevesini oluşturabilmektedir. Ünlü liberal düşünür Schumpeter'in yönetilenlere biçtiği rol (1977: 213); siyasal iktidarın sahibi olacak liderleri seçme ile sınırlıydı. Oysaki liberalizm, kelime anlamı olarak özgürlükten türetilen ve mutlakiyetçi rejimlerin tüm siyasal gücü merkezileştirmesine tepki olarak doğup gelişen bir doktrin olarak ortaya çıkmıştı.

Liberalizmin, sömürü ilişkileri üzerinden örgütlendiği ve toplumsal ilişkileri bu örgütlülük üzerinden inşa ettiği kurumlar aracılığıyla inşa ettiği savı liberal demokrasileri tartışmalı bir konuma sürüklemektedir. Birler, bu tartışmaları, libe-

ralizmin eşitlik kavramı okuması üzerinden ele almaktadır. Birler (2017: 313), liberalizmin eşitlik kavramını fırsat eşitliği kavramı içerisinde ele aldığını savunmaktadır. Ünlü liberal düşünürlerden Hayek'e göre (2009: 209) liberalizm; hedeflerini gerçekleştirmek için çabalayan bireylere fırsat kapılarını sonuna kadar aralayan bir sistemdir. Ancak, bu sistem üretim araçlarına sahip olmayan kesimlere belli başlı güvenceler sunmaktan uzaktır. Sennett'in de belirttiği gibi (2008: 84) liberalizmde geniş halk kitleleri sosyal ve ekonomik anlamda risk kavramıyla yüz yüze bırakılmışlardır. Üretim araçlarının mülkiyeti, sınıf çelişkilerinin bertaraf edilmesi ve yönetme eyleminin dar bir grubun egemenliğinden çıkarılması gibi konular liberalizmin eşitlik anlayışı kapsamına girmemektedir. Bunun sonucunda geniş halk kitleleri yönetme eylemine yabancılaşabilmektedir. Üstüner (2007: 314-15) radikal demokrasiyi, liberalizm ve demokrasi kavramlarının uyumsuz görüntüsünü sonlandırmak üzere tasarlanmış bir kuram olarak ele almıştır. Mouffe da benzer bir açıdan konuya yaklaşarak (2015a: 22-23) liberalizm ve demokrasi arasındaki uyumsuzluğu vurgulamaktadır. Mouffe, bu uyumsuzluğu ortadan kaldıracak stratejinin basit bir müzakereci yöntem sonucunda giderilemeyeceği kanaatindedir. Bu anlayışa göre, liberalizm ve demokrasiyi birbirleriyle bütünleştirebilecek yeni bir kuramın inşa edilmesi ve yöneten – yönetilen ilişkilerinin bu düzlemde yürütülmesi zaruri bir hal almıştır

Liberalizm, yöneten-yönetilen ilişkilerini dönüştürerek demokrasi kavramının yeniden üretilmesinde büyük rol oynamıştır. Liberalizmin, demokrasi kavramı üzerinde kurmuş olduğu hegemonya yeni kuramların ortaya çıkmasını tetiklemiştir.

Üstüner'in de belirttiği gibi (2007: 314) günümüzde demokrasi kavramının sınırları, liberalizm ve liberal demokrasi anlayışları doğrultusunda çizilmiştir. Liberal teori ile kısıtlanmış bir demokrasi anlayışının sosyalizm ile ilişkilendirilme çabaları ise radikal demokrasi kuramının karmaşık bir şekle bürünmesine neden olmuştur. Radikal demokrasi kuramının sosyalizm ve liberalizm ile kurmuş olduğu ilişki, kuramın siyasal konumlanmasını muğlak hale getirebilmektedir.

Radikal demokrasi kuramının birçok teorisyeninin Marksist teori ile bağıntı tespit etmek güç değildir. Ancak, bu teorisyenlerin Marksizm yorumlaması liberal öğretiden destek alarak Marksizm'in aşılması üzerinden temellendirilmektedir.

Marksist kuram; üretici konumundaki geniş halk kitlelerinin sınıf bilinciyle donatılmalarından başlayıp sınıfsız toplum aşamasında son bulan uzun bir yolculuk üzerinden okunabilir. Görüldüğü üzere bu yolculuğun başkahramanı sınıf kavramıdır. Peki, bu kavram bir ideolojinin merkezinde konumlanmayı nasıl başarmıştır? Drowkin'e göre (2012: 19) sınıf kavramı; yaşadığımız çevreden gittiğimiz

okullara, arkadaş ilişkilerimizden yediğimiz yemeklere, müzik zevklerimizden düşün dünyamıza kadar her şeyi içinde barındıran ve bu sebeple bireylerin sosyo-ekonomik durumları doğrultusunda örgütlenen toplumsal ilişkilerin özüdür. Radikal demokrasi kuramı, liberal doktrinin geliştirilmesi gerekliliği üzerinden bir politik hat inşa ederken bu hattın tutarlı bir yol izlemesi adına Marksist anlayışa kökten bir karşı duruş göstermektedir. Bu kuram politik konumlanışını, Marksizm ve Marksist kuramın bilimsel yöntemi olan tarihsel materyalizme karşı eleştirel bir bakış açısıyla belirginleştirmektedir. Bu doğrultuda kuram, Marksist yönetim anlayışının toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi konusundaki tezlerini geçersiz kılabilmek adına siyasal özne, özne-nesne ilişkileri ve tahakkümün tarihselliği gibi Marksizm'e kılavuzluk yapan kavramları farklı bir bakış açısıyla ele almaktadır (Kaygalak 2001: 33).

Radikal demokrasi kuramının inşacı ve geliştiricileri, geniş halk kitlelerinin yönetim mekanizmalarında aktif konumda bulunmalarını sağlayacak yegâne anahtarın sınıf mücadelesi olduğu tezini reddetmektedirler. Buna göre; yönetilenlerin, yönetenler ile mücadelelerinin merkezini sınıf kavramı oluşturmamaktadır. Yöneten – yönetilen ilişkilerini sınıf kavramı üzerinden örgütleme, radikal demokrasi kuramcılarının göre hatalı ve eksiktir. Radikal demokrasi kuramına göre sınıf odaklı bir anlayış çağın gerisinde bir yorumlamanın ürünüdür. Kaygalak'ın da ifade ettiği gibi (2001: 33) bu düşünürler Marksizm'i sığ bulmakta ve bu kuramın aşılması gerektiğini deklare etmektedirler. Adaklı'ya göre de (2001: 13) radikal demokrasi kuramı; tarihin dönüştürücü motoru olarak sınıf mücadelesini, sınıfsız toplumun inşasını, işçi sınıfının sınıfsız topluma gidiş sürecindeki öncü rolünü, sosyal, siyasal ve ekonomik yapının devrim ile dönüşümünün sağlanması tezlerini reddetmektedir.

Radikal demokrasi kuramı; demokrasinin geliştirilebilmesi adına toplum içinde bulunan hiçbir kesimin, toplumun inşası ve dönüştürülmesi süreçlerinde diğer kesimler üzerinde hâkimiyet kurabilecek bir konuma erişememesi üzerinden okunabilir (Mouffe, 2015a: 20). Demokrasi kavramının elitler arasında bir yarış olarak çözümlenmesi sonucunda geniş halk kitleleri yönetim mekanizmalarının dışında bırakılmışlardır. Bunun sonucunda liberal demokrasilerin temsil yeteneği tartışmalı bir konu haline gelmiştir. Radikal demokrasi kuramı ise, farklı kimlik ve grupların siyasal karar alma mekanizmalarında etkin konumda olmaları üzerinden inşa edildiği için liberal demokrasilerin temsil krizine bir tür panzehir olabilme iddiasındadır. Siyasal katılım alanlarının artırılacağı ve yönetilenlerin, yönetme eylemine etkin bir şekilde müdahale edebilecekleri bir ortam üzerinden yöneten – yönetilen ilişkilerinin örgütlenebileceği görüşü, radikal demokrasinin önemli sacayaklarından bazılarıdır.

Marksizm'in aşılması hedefinin örgütlenme süreci, radikal demokrasi kuramının bulunduğu politik hattın belirginleşmesi zorunluluğunu beraberinde getirmiştir. Buna rağmen bu kuramın politik çizgisinin net olduğunu söyleyebilmek güçtür. Üstüner, radikal demokrasi kuramını incelediği makalesine "Liberalizm mi, demokrasi mi? Evet, lütfen!" şeklinde çarpıcı bir başlık kullanarak radikal demokrasi kuramının çelişkili yapısını henüz çalışmasının başında gözler önüne sermiştir.

Radikal demokrasi kuramı, yönetme faaliyetlerinin örgütlenme süreçlerini "çokluk" ve çeşitlilik üzerinden inşa etmeye odaklanmıştır. Bu çeşitliliğin kuramın politik konumlanmasında yaşanan savrulmaların bir nedeni mi; yoksa sonucu mu olduğu tartışma konusudur. Toplumsal grupların bir araya gelerek liberal demokrasiyi güçlendirecek girişimlerde bulunabilmeleri, radikal demokrasi kuramının temelini oluşturmaktadır (Kaygalak, 2001: 33). Bu kurama göre, herhangi bir toplumsal sınıfın baskı ve zor yoluyla siyasal iktidarı ele alması ve bunun sonucunda diğer sınıflar üzerinde egemenliğini ilan etmesi, demokrasi kavramının önce işlevsizleşmesine sonrasında ise ortadan kalkmasına neden olacaktır (Mouffe 2015a: 33-34). Bu bağlamda Laclau ve Mouffe, Marksist teorinin bir kriz sarmalı içerisinde bulunduğu tezini ileri sürmektedirler. Bu tezlerinin dayanak noktalarında ise Almanya Sosyal Demokrat Partisi (SPD) bulunmaktadır. Buna göre; Almanya'daki emekçi sınıfların örgütlü yapısı SPD'nin siyasal erki ele geçirememiş olması ve bu örgütün zaman içerisinde politik konumlanışlarında Marksizm'den liberalizme doğru kayma yaşanması, Marksizm'in işlevsizliğini göstermektedir. Ayrıca, 1873-96 yılları arasındaki büyük ekonomik bunalım ne kapitalizmin sonlanmasını sağlamış ne de sınıfsız toplumun ilk adımlarını atmıştı. Bu yöndeki beklentilerin boşa çıktığını ifade eden Laclau ve Mouffe, reel sosyalizm çözümlerinin hatalı ve eksik olduğunu vurgulamaktadırlar (Laclau & Mouffe, 2012: 46-47).

Liberal demokrasi, geniş halk kitlelerinin yönetme eylemine etkin bir şekilde katılım sağlamalarına mesafeli yaklaşmaktadır. Bunun yanında radikal demokrasi kuramının inşacılarına göre Marksist teori, sınıf odaklı bakış açısıyla toplum içerisinde bulunan çeşitli grupları yok sayabilmektedir. Bu gerekçeler radikal demokrasinin inşasında önemli rol oynamaktadır. Buradan hareketle oluşturulan yol haritaları, radikal demokrasi kuramının yöneten – yönetilen ilişkilerini hangi ilkeler üzerinden örgütleyeceğinin ipuçlarını sunmaktadır (Kaygalak, 2001: 34; Üstüner, 2007: 315-316).

. Laclau ve Mouffe, hegemonya ve kimlik üzerinden yola çıkarak geniş halk kitlelerinin yönetme eyleminde etkin katılımının yollarını aramıştır. Habermas, demokrasinin geliştirilmesi gerekliliğini vurgulamıştır. Buradan hareketle müza-

kereci demokrasi kuramını inşa ederek yöneten – yönetilen ilişkilerinin yapısını dönüştürme uğraşı içerisine girmiştir. Hardt ve Negri ise çokluk kavramını vurgulayarak sınıf siyaseti ve radikal demokrasi arasındaki bağın güçsüzlüğünü vurgulamış, geniş halk kitlelerinin nasıl ve hangi koşullarda yönetenleri etkileyebileceği üzerinde çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Hegemonya ve Kimlik: Laclau ve Mouffe

Ernesto Laclau, post-Marksist akımın önde gelen temsilcilerinden biridir. Demokrasinin geliştirilmesi gerekliliği düşüncesinden yola çıkan Laclau, radikal demokrasinin inşasında önemli rol oynamıştır. Laclau'ya göre, toplumsal çatışmaların yaşanmasını sağlayacak alanların varlığı, demokrasinin gelişimi için elzemdir. Laclau'nun kuramına göre, azınlıkların, çoğunluk karşısında siyasal ve kimlikli olarak var olabilmeleri, demokrasinin geliştirilmesiyle mümkün olacaktır. Geniş halk kitlelerinin etkin bir şekilde yönetme eylemine dâhil oldukları, karar alma ve verme süreçlerinde azınlıkların söz sahibi olduğu bir demokrasi, Laclau'nun kuramının önemli parçalarından bazılarıdır.

Post-Marksist akımın önde gelen temsilcilerinden bir diğeri de Chantal Mouffe'dur. Mouffe, Laclau'ya benzer bir şekilde demokrasinin, siyasal çatışma alanları üzerinden geliştirilebileceğini vurgulamaktadır. Geniş halk kitlelerinin etkin siyasal katılımı, Mouffe'un kuramının merkezinde yer almaktadır. Etkin katılımın var olabilmesi de siyasi partilerin, sivil toplum kuruluşlarının, sendikaların ve diğer siyasi aktörlerin politik özne konumuna yerleşmesine bağlıdır.

Laclau ve Mouffe, radikal demokrasi kuramının teorik öncüleri arasında yer almaktadırlar. Laclau ve Mouffe, liberal demokrasinin temsil krizlerini sonlandırmak ve demokrasinin geliştirilebilmesi adına, eşitlik ve özgürlük kavramları okumalarını geniş bir alana yayma yolunu seçmişlerdir. Bu doğrultuda liberalizm ve Marksizm'in eşitlik ve özgürlük anlayışlarının aşılacağı yeni bir doktrin üzerinde durmuşlardır (Okutan, 2006: 87). Laclau ve Mouffe'un eşitlik kavramı okuması, iktisadi olmaktan uzaktır. Bu düşünürler eşitlik kavramını kimlik, tanınma kavramları üzerinden irdelemeyi tercih etmektedirler.

Laclau ve Mouffe'a göre (2012: 287-88) eşitsizlik üzerinden örgütlenmiş toplumsal ilişkilerde demokrasi kavramı aranamaz. Bununla birlikte bu düşünürlere göre, demokrasinin kendisi de eşitsizlik üzerinden örgütlenmiş toplumsal ilişkileri dönüştürebilecek yetilere sahip değildir. Mouffe'a göre komünizmin çöküşü ile birlikte demokrasi şaha kalkmamıştır. Bu süreçte liberalizm okumalarını belirginleştiren birçok durumdan bahsedilebilir. Mouffe (2008: 13) bunlardan bazıları; egemen kimlik dışındaki farklı kimliklerin

yok sayılması, milliyetçiliğin yükselmesi, etnik çatışmaların artması üzerinden ifade etmektedir. Bu bakış açısı liberal demokrasinin geliştirilmesinin gerekliliği üzerinden kurgulanmış ve reel sosyalist yazarlar tarafından eleştiri konusu olmuştur. Bu eleştiriler, komünizmin çöküşü doğrultusunda demokrasiyi arama çalışmalarının, sınıf bilincinin yokluğunun ve sınıfsal ilişkilerin tarihsel süreçte oynamış oldukları rolün görmezden gelinmesinin bir sonucu olduğu üzerinedir (Wood, 2001: 93).

Mouffe'un radikal demokrasi kuramı (2015b: 26-27), demokrasi kavramının işlevsel bir yapıda olabilmesi için siyaset sahnesindeki aktörlerin çatışma içerisinde olması gerekliliği üzerinden inşa edilmiştir. Aksi takdirde siyasi aktörler arasındaki uyuma yapılan aşırı vurgunun kitleler üzerinde siyasal kayıtsızlık yaratacağı ve bunun sonucunda bireylerin siyasal katılım alanlarına dâhil olmak istemeyecekleri varsayımı üzerinden kuram temellendirilmektedir (Mouffe 2015b: 27). Bu doğrultuda bu kurama göre, yönetme eyleminde rol oynayan ya da oynayabilecek yetilere sahip olan gruplar arasında tam bir uyum ortamının oluşmasını engellemek adına, kültürel ve kimliksel açılardan farklı grupların siyaset sahnesinde etkili olmalarının önünü açmak, yönetme eyleminin yapısında keskin dönüşümlerin meydana gelmesini sağlayacaktır.

Laclau ve Mouffe (2012: 288); demokrasi üzerinden inşa edilecek, farklı kimliklerin yönetme eyleminde söz sahibi olabildikleri, eşitlikçi bir anlayışla toplumsal ilişkilerin örgütlendiği yeni bir kuramın Marksizm'in aşılmasında önemli rol oynayacağını vurgulamaktadırlar. Laclau ve Mouffe (2012: 111) bu süreçte kilit nokta olarak eş değerlilik kavramını görmekte-dirler. Buna göre, farklı grupların eşitlik ve özgürlük kavramlarını farklı yorumlamaları sonucu, bu kavramların sınırlarının belirlenmesinde bir uzlaşma ortamı oluşamaz. Eşitlik ve özgürlük anlayışları farklı kimlikler için farklı anlamlar içerebilir. Bu da beraberinde kavramlara yüklenen anlamların değersizleşmesi sonucunu doğurabilir. Bu sorunu ortadan kaldırmak ve demokrasinin geliştirilebilmesi adına radikal demokrasi kuramı, tüm kişi ve grupların kimliklerinin eş değer görüldüğü bir sistemin inşa edilmesi gerekliliği üzerinden oluşturulmuştur (Laclau & Mouffe, 2012: 280).

Bauman'a göre kimlik (2001: 112), ayının, belirsizliğe karşı açmış olduğu bir savaştır. Bu çözümlenmeye göre, birey; kendisini ait hissedemediği, hayata karşı aynı pencereden bakabilecek insanların bulunmadığı bir yaşam alanında kim olduğu üzerinden kimliğini sorgulama gereksinimi duyabilir (Bauman 2001: 112). Birey, sorgulama sonucunda çeşitli kimlikler ile kendisini özdeşleştirerek belirsizlik ortamına son vermek ister. Buna göre ortak kimlik sahibi grupların, diğer grupları yok etme amacı gütmeyen demokrasi çatısı altında çatışmacı bir siyasal alan inşa etmesi, yönetme eyleminin ve siyasal katılım alanlarının zengin-

leşmesine hizmet edecektir. Schmitt'in (2007: 26) biz ve onlardan, dost ve düşmanı icat etmesine benzer bir şekilde kurgulanan; ancak hasımlığın sınırlarının demokrasi çizgisi ile belirlendiği bir yönetme biçimi olarak radikal demokrasi gösterilebilir (Mouffe, 2015a: 115).

Laclau ve Mouffe'a göre (2012: 280-81) demokrasinin geliştirilmesi üzerinden siyasal iktidar karşı yürütülecek hak mücadeleleri; eşitlik ve özgürlük kavramlarının değersizleşmesini önleyeceği gibi toplumsal ilişkilerin de demokratik bir yapı üzerinden örgütlenebilmesine olanak sağlayacaktır. Mouffe, (2015b, 27) liberal demokrasi kuramının geliştirilmesinin topluluk içerisindeki farklı kimliklerin hem kendi aralarında hem de egemen güçler tarafından tanınmalarına bağlı olduğunu vurgulamaktadır. Buna göre farklılıkların egemen güçler tarafından tanınması ve bu grupların siyasal aktör konumuna ulaşabilmelerinin sağlanması, uygulanan siyasal sistemin çatışmacı anlayışı benimsemesiyle mümkün olacaktır (Mouffe 2015b: 27-28). Bu kurama göre, çatışmacı anlayış ile yoğrulmuş bir siyasal sistem, farklı kimlikleri bir tehdit unsuru olarak görmeyecek ve bu da demokrasinin "demokratikleşmesini" sağlayacaktır. Hasımsız bir politik alan yaratma girişimlerinin; farklı kimliklerin yok sayılmasına, demokrasinin elitler arasında bir yarışa indirgenmesine ve siyasal alanların daraltılarak demokrasinin zayıflayacağına hizmet edeceği varsayımı üzerinden bu türden bir çerçeve oluşturulmuştur (Mouffe, 2015a: 114-115).

Laclau ve Mouffe'u daha iyi anlamlandırabilmek adına kuramlarının temelini oluşturan kimlik ve tanınma kavramlarının teorileşme süreçleri irdelenebilir. Bu süreçlerde tanınma kuramının yaratıcısı olan Axel Honneth'in düşünceleri, Laclau ve Mouffe'un politik çözümlerine ayna tutmaktadır. Honneth, kuramının inşası sürecinde düşünsel kaynak olarak Hegel'in tanınma kuramından faydalanmış ve o kuramı geliştirerek günümüze uyarlamayı seçmiştir (Honneth, 1996: 1).

Honneth'e göre (1996: 92-93) toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve sosyal hayatın yeniden üretimi, tüm bireylerin birbirlerini; siyasal iktidarın ise tüm bireylerin kimliklerini tanıması üzerinden şekillendirilmelidir. Pinkard (2018: 79), Honneth'in tanınma kuramının merkezinde karşılıklılık ilkesi bulunduğunu ifade ederek bu ilke doğrultusunda, Honneth'in kuramını incelemektedir. Bu ilkeye göre liberal demokrasilerin temsil krizinden arındırılmasının temel koşulu; liberal teorinin kutsal attettiği birey statüsüne ulaşımın kişilerin kimlik ve özelliklerine bakılmaksızın, toplum içerisindeki herkesin birey statüsüne erişmiş olabilmelerine bağlıdır (Pinkard, 2018: 79). Bu bakış açısıyla doğru orantılı olarak tüm bireylerin kendi çıkarları doğrultusunda bir yaşam alanı oluşturmaları ya da kendi kimliğine yakın gördükleri ile ortak bir amaç doğrultusunda örgütlenmeleri, birey ve grupları siyasal iktidar erki karşısında bazı açılardan özerk bir statüye

sokmaktadır (Pinkard, 2018: 80-81). Laclau ve Zac bu durumu (1995: 21-22) iradenin özerkliği şeklinde değerlendirip, bu koşulları sağlayacak olan özgürlük anlayışına ancak kişinin siyasal özne konumuna kendi kimliğiyle ulaşabilmesi sonucunda varılabileceğini ifade etmektedirler.

Mollaer (2017: 1136), kimlik siyaseti çatısı altında tanınma kuramını, liberal teoride filizlenmiş; buna mukabil liberal teori karşıtlığı üzerinden liberal doktrinin geliştirilmesini hedefleyen bir anlayış olarak ele almaktadır. Robinson'a göre (2019: 32-33) kimlik üzerinden inşa edilen politik hat, yalnızca topluluk içerisindeki kitlelerin yönetim mekanizmalarını elinde tutan ya da bu mekanizmaları yönlendirebilen egemen sınıflar tarafından baskı görmeleri ve sömürülmeleri üzerinden okunmamalıdır. Bu türden tahakküm ve sömürü ilişkileri üzerinden örgütlenmiş bir yapının çözümlemesinde kapitalizmin göz ardı edilmesi beklenemez.

Radikal demokrasi kuramının inşacıları, sosyalizm ve liberalizm çözümlemelelerini farklı açılardan gerçekleştirme eğilimindedirler. Mouffe, radikal demokrasinin modern bir felsefe olduğu olduğunu belirtmekte ve bu kuramın liberalizm eleştirisi üzerinden temellendirildiğini ifade etmektedir. Liberalizmin bireycilik, özgürlük ve eşitlik gibi kavramlarının radikal demokrasi kuramıyla birlikte geliştirilerek dönüşüme uğratılması amaçlanmaktadır. Toplumsal çatışmalar, farklılıklar ve çoğulculuk ilkeleri üzerinden liberal teorinin geliştirilebileceği Mouffe tarafından vurgulanmaktadır. Mouffe (1989: 33), modernite ile birlikte demokratik devrimler çağının başladığını ifade etmektedir. Diğer taraftan Mouffe tarafından hegemonya, kimlik, güç gibi kavramlar post modernizm ile ilişkilendirilmektedir. Bireysel kimliklerin çokluğunun vurgulanması yoluyla, radikal demokrasinin sınır ve sınırlılıkları açığa çıkarılmak istenmektedir (Mouffe, 1989: 33-42).

Kaygalak (2001: 36) radikal demokrasi kuramının inşacıları ve geliştiricilerinin Luxemburg, Gramsci gibi Marksist düşünürleri, kendilerine meşruiyet zeminini oluşturabilmek adına Marksist çerçevenin dışına çıkarak yorumladıklarını vurgulamaktadır. Laclau ve Mouffe'a göre (2012: 115) Gramsci'nin hegemonya çözümlemesi, Lenin'in sınıf ittifakları üzerinden geliştirmiş olduğu hegemonya çözümlemesinin ilerisinde bir nosyona sahiptir. Liderlik etmek, yönetmek anlamlarından türetilen hegemonya kelimesi dışarıdan gelecek tehditlere karşı ya da başka grupları yönlendirebilecek yetileri kazanma adına toplumsal özne konumlarından, toplumsal nesne konumuna geçiş yapmalarını sağlayan güç olarak tanımlanmaktadır (Fontana, 2008: 81). Gramsci (2011: 208) işveren, işçi ilişkisi üzerinden hegemon gücün önemini vurgulamaktadır. Buna rağmen Gramsci, Laclau ve Mouffe tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştirilerin merkezinde Gramsci'nin sosyalist hareketin merkezine işçi sınıfını yerleştirmesi bu-

lunmaktadır. Bunun sonucunda Laclau ve Mouffe'a göre (2012: 116) Gramsci, sınıf odaklı düşünceyi aşamamış ve bunun neticesinde hegemonya kavramını derinlemesine inceleyememiştir. Laclau'ya göre (2009: 56) hegemonya, siyasal ilişkilerin inşa edildiği yerdir. Laclau, hegemonya mücadelesinde işçi sınıfı merkezli bir hareketin tikel yanını vurgulamaktadır. Laclau'ya göre (2009: 57), işçi sınıfı önderliğinde gerçekleştirilecek bir devrimde toplum içerisindeki tüm gruplar proleterleşmek zorunda kalacaklardır. Bu anlayışa göre tüm toplumun işçi sınıfı çatısı altında incelenebilmesi, Marksizm'in evrensel açıdan çekim merkezi olmasını engellemektedir. Bu kurama göre, örgütlenmenin evrensel bir nitelik taşıyabilmesi için kadın hareketlerinin, azınlıkların, eşcinsellerin, gençlik hareketlerinin, çevreciler gibi birçok kesimi içerisine alan birlikteliklerin, karar alıcı mercileri etkileyebilecek güce ulaşması ve nihayetinde toplumsal dönüşümün aktörleri konumuna erişmesi gerekmektedir (Kaygalak, 2001: 35). Radikal demokrasi kuramının inşacıları; Marksizm'in teoride, liberal doktrinin ise pratikte hatalı olduğu kanısındadırlar. Bu hataların krizlere yol açtığı ve toplumsal düzenin zedelendiği görüşü radikal demokrat düşünürler tarafından ifade edilmektedir. Bu düşünürler meydana gelen krizlerin ortadan kaldırılmasında hegemonya kavramına özel önem vermektedir. Bu süreçte kilit nokta; işçi sınıfının siyasal ve toplumsal dönüşümdeki özne rolünün bertaraf edilmesidir (Laclau & Mouffe, 2012: 184). Mouffe (1983: 23), tarihin hiçbir döneminde proleterler önderliğinde bir devrim gerçekleşmediği görüşü üzerinden kuramının sağlamasını yapmaktadır. Radikal demokrasi kuramcılarına göre, proleter devrimi olarak adlandırılan devrimlerin öncüleri işçi sınıfına dâhil olmayan kişi ya da gruplardan oluşmaktadır.

Radikal demokrasi kuramı; sınıf ittifaklarını, kimlik olgusunu ve bu kimlik sahiplerinin farklı çıkarlara sahip olabileceği varsayımını görmezden geldiği gerekçeleriyle Marksist kuramı aşılması gereken bir hedef olarak ele almaktadır (Laclau & Mouffe, 2012: 99). Marksist kurama göre işçi sınıfının siyasal bilince erişebilmesinin yegâne yolu; proleterlerin toplum içerisindeki tüm ezilen sınıflar ile koordineli bir ilişki ağı kurabilmesi ve bunun sonucunda toplumun yaşam koşulları ve özgül özellikleri doğrultusunda bir örgütlenme biçiminin inşa edilmesinde saklıdır (Lenin, 1992: 103-4). Bu doğrultuda radikal demokrasi kuramının kendisine uygun bir meşruiyet zemini aramak için Marksist teoriye yapmış olduğu bu eleştiriler tartışmalı hale gelmektedir. Kaygalak'a göre, Laclau ve Mouffe'un bu çözümlenmeleri sağlam bir zemine oturmamaktadır. Laclau ve Mouffe'un hegemonya çözümlenmelerinin sağlam bir temele oturamamasının en önemli sebeplerinden biri hegemonya oluşturulma sürecinde zorun oynadığı rolün göz ardı edilmesinde saklıdır (Kaygalak, 2001: 40).

Bu bilgiler ışığında Laclau ve Mouffe'un Ortodoks Marksizm'i dogmatik; liberal demokrasiyi ise geliştirilmesi gereken bir doktrin olarak ele aldığı ve toplumsal ilişkileri bu düzlem üzerinden dönüştürmek istedikleri çıkarımında bulunulabilir (Laclau, 2009a: 311). Mouffe (2015a: 23), liberalizm ve demokrasi kavramlarının eklenmesiyle oluşan radikal demokrasi kuramının, eşitlik ve özgürlük kavramlarını Marksist teori üzerinden okumadığını belirtmektedir. Eşitlik ve özgürlük kavramlarının liberalizm çerçevesi içerisinde irdelenmesi ve bu doğrultuda liberal teorinin geliştirilmesinin hedeflenmesi, kuramın ideolojik konumlanması hakkında fikir vermektedir (Üstüner 2007: 315).

Müzakereci Demokrasi – Jürgen Habermas

Müzakereci demokrasi, Jürgen Habermas'ın en önemli kuramlarındandır. Bu kuramın merkezinde etkin siyasal katılım anlayışı bulunmaktadır. Habermas, yönetilenlerin eşit, adil ve özgür diyalog süreci üzerinden yönetenlerle müzakere edebilmelerinin yollarını aramıştır. Tartışma, diyalog ve uzlaşma müzakereci demokrasi anlayışının temel yapı taşlarını oluşturmaktadır. Habermas, müzakereci demokrasi kuramı ile uzlaşma ortamının yaratılmasına dikkat çekmektedir. Bu süreçte uzlaşma ortamını sağlayacak temel nüveler bulunmaktadır. Young'un da vurguladığı gibi (1999: 178) müzakere sürecinin yürütülebilmesi adına yönetme eylemine katılan tüm bireylerin, öneri sunma ve eleştiri geliştirme konularında eşit söz haklarına sahip olmaları gerekmektedir. Müzakereci demokrasi kuramının kökleri İkinci Dünya Savaşı sonrası yöneten – yönetilen ilişkilerine, izleri ise Avrupa Birliği'ne kadar dayanmaktadır. Demokrasinin geliştirilmesi gerekliliği fikri üzerinden bu kuram inşa edilmiştir. İnsan hakları, sosyal adalet, hak ve özgürlükler gibi temel ilkeler üzerinden yönetilenlerin yönetme eylemlerine etkin bir şekilde müdahale edebilmelerinin demokrasinin gelişmesine olanak sağlayacağı düşüncesi, Habermas'ı bu kuramı inşa etmeye itmiştir.

Liberal demokrasinin egemen konuma ulaşması demokrasinin kapitalizme eklenmesini beraberinde getirmiş ve bunun bir sonucu olarak kapitalizmin krizleri, demokrasinin yapısal krizleri olarak algılanmaya başlanmıştır (Ataay 2002: 202). Bu soruna karşı çözüm üretmeye çalışan bazı teorisyenler, demokrasi kavramını siyasal katılım kavramıyla eş değer tutma yolunu seçmişlerdir. Bu noktada üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayan geniş halk kitlelerinin güvencesiz ekonomik hayatları görmezden gelinmiştir. Bunun yerine; seçme ve seçilme ile yönetenleri denetleme hakları başta olmak üzere siyasal katılım alanlarının zenginleştirilmesi hedeflenmiştir. Bu hedeflerin demokrasiyi geliştireceği varsayımı ortaya konulmuştur (Yamak & Çalışkan, 2019: 38). Bu sayede, hem sömürülen çoğunluk katılım alanlarına dâhil olarak liberal demokrasi gelişecek hem de egemen sınıfların kazanımlarında önemli bir zedelenme meydana gelme-

yecek ve sistem sürekliliğini koruyabilecekti (Yamak & Çalışkan, 2019: 38-39). Habermas'ın kuramı bu düzlem üzerinden incelenebilir.

Habermas, eleştirel kuramın inşacıları ile birlikte çalışmış bir düşünürdür. Buna rağmen Habermas okuması yalnızca eleştirel kuram üzerinden yapmak güçtür. Habermas'ın beslenmiş olduğu düşünsel kaynaklar çeşitlilik içermektedir. Habermas, siyasal ve ekonomik alanın işçi sınıfı önderliğinde devrim gerçekleştirelerek köklü bir dönüşüme uğratılması fikrine mesafeli yaklaşmaktadır. Ek olarak, Habermas, siyasal belirleyiciliği altyapı yerine kültürel öğelerde arama eğilimindedir (Yamak & Çalışkan, 2019: 51).

Habermas, kamusal alan kavramına özel önem vermektedir. Kamusal alan ve müzakereci demokrasi kavramları arasında da yakın bir ilişkiden söz edilebilir. Habermas, kamusal alanı; bireylerin kendi yaşamlarını ilgilendiren konularda aktif konuma geçebildikleri, farklı çıkar gruplarının rasyonel bir tartışma içerisinde yer bulabildikleri ve nihayetinde ortak kararlar alınabilen mekânlar olarak tanımlamaktadır (Yüksekbaba, 2012: 89). Müzakereci demokrasinin teoriden pratiğe geçebileceği yer olarak, Habermas'ın kamusal alanı gösterilebilir. Habermas, siyaset kavramını da kamusal alan üzerinden zenginleştirmektedir. Bireysel ve kolektif kimliklerin, yönetme eylemi sürecinde kurdukları yakın ilişki ve bağımlılık üzerinden dayanışma kavramına oradan da kamusal alandaki uzlaşmaya uzanan uzun bir yol haritası, Habermas'a göre siyaseti zenginleştirecektir (Keyman, 1999: 140).

Habermas, sosyalist teorinin eşitlik kavramı üzerinden toplumsal ilişkilerdeki dönüşümü sağlama girişimlerini, liberalizmin birey merkezli yapısı üzerinden okumaktadır (Özbank, 2009a: 3). Habermas, bu durumu hukuk kavramı üzerinden örneklendirmektedir. Habermas'a göre (2012: 111) burjuva hukuku, toplumlar içerisinde karşılıklı kabullenme yöntemiyle özgür ve eşit bireyler yaratabilme kabiliyetine sahiptir. Bundan dolayı modern hukukun bireysel hak ve özgürlüklerin savunuculuğunun yanında ortak kimliklerin korunmasına dayalı bir anlayışı da bünyesinde barındırabilmesi için bazı gereksinimlere ihtiyaç duyulmaktadır (Habermas, 2012: 111-112). Bunlardan ilki; anayasal düzlem içerisinde kurumsal bir yapının ortaya çıkarılmasıyla ikincisi ise yönetme mekanizmalarının müzakere yöntemiyle işlevsel bir hale gelmesini sağlamaktır (Habermas, 2012: 112).

Bu anlayışa göre yapılan müdahaleler sonucunda, sermaye birikimi ve geniş halk kitlelerinin çıkarlarının çelişmesi ile oluşan sistemin meşruiyet krizi, yaralarını sarmaya başlayacaktır. Müzakereci anlayışa göre bu krizi tamamıyla iyileştirmenin başlıca yolu; müzakere yönteminin hukuk sistemi tarafından güvence altına

alındığı bir sistem inşa etmek ve bu sistemde siyasal katılım alanlarının tüm yurttaşlara açılmasını sağlamaktır (Yamak & Çalışkan, 2019: 51).

Bunların sonucunda topluluklar arasındaki karar alım süreçleri kolektif bir şekle bürünecek, kamusal alan tüm bireylerin hak ve sorumlulukları ile şekillenecek ve nihayetinde bu süreçten sürekli kendisini geliştiren, katılımcı, çağdaş bir yönetim anlayışı ortaya çıkacak ve demokrasi sürekli gelişen bir anlayış haline dönüşecektir (Özbank, 2009b: 17).

Bu bakış açısı birçok teorisyen tarafından Habermas'ın reel sosyalizme arkasını dönerek anayasal liberalizmi benimsediği şeklinde yorumlanmış ve özellikle Marksist çevreler tarafından eleştiriye uğramasına neden olmuştur (Specter, 2012: 220). Buna rağmen Habermas, liberal demokrasinin birçok açıdan noksan bir ideoloji olduğu görüşünü belirtmekte ve kısmen bu eleştirilere katılmamaktadır. Habermas'a göre (2012: 112) liberal sistemler, yoksulların sınıf siyasetini benimsemelerini önleyebilmek adına onların yaşam standartlarını bir nebze de olsa iyileştirebilecek donanıma sahiptir. Ancak, Habermas'a göre (2012: 112-113) bu sistem geniş halk kitlelerin hak ve özgürlük taleplerini karşılayabilecek yetilere sahip değildir ve bu sebepten dolayı geliştirilmesi elzemdir.

Müzakereci demokrasi kuramı bu çabaların bir ürünü olarak ele alınabilir. Bu kuram; sınıf siyasetine karşı alternatif yollar aramış ve bunun sonucunda liberalizm ve sosyalizmin geliştirilerek dönüşüme uğratılabileceği yargısı üzerinden temellendirilmiştir. Bu kuram, reformist bir anlayış doğrultusunda inşa edilmenin yanında evrensel bir kimliğe bürünebildiklerinin iddiasını da taşımaktadır (Habermas, 2012, s. 112).

Habermas'a göre (2012: 112-13) müzakereci demokrasi anlayışı üzerinden radikal demokrasi kuramını evrensel kılan temel özellikler bulunmaktadır. Bunlar:

- Farklı kimliğe sahip kişi ve grupların hem toplum genelinde hem de siyasal iktidarlar tarafından tanınmaları
- Tanınma sonucunda siyasal katılım alanlarındaki kültürel ve ekonomik ayrımcılıkların son bulması, bu kuramı evrensel bir boyuta ulaştırmaktadır.

Habermas'a göre (2012: 126) liberal demokrasinin geliştirilmesi adına siyasal katılım alanlarının tüm kimliklere açılması ile birlikte;

•Bireyler kendi yaşam alanlarıyla doğrudan ilgileneceklerdir. Bunun sonucun yaşadıkları çevrenin yönetme faaliyetlerine katılım sağlayarak liberalizmin temsil krizi son bulacaktır.

• Ülke sınırları içerisindeki resmi dillerin seçiminden, eğitim – öğretimin yapısına kadar birçok süreç yöneten ve yönetilenler tarafından müzakere edilerek yürütülecek ve bu sayede demokrasi gelişecektir.

Bu müzakereler sonucunda kurumsal yapı güçlenecek ve yasa yapımlarında çoğulcu bir anlayış hâkim olacaktır. Habermas, bu türden bir yapılanmaya örnek olarak Avrupa Birliği’ni göstermektedir (Habermas, 2012: 32).

Habermas’ın Avrupa Birliği’ni tutkuyla savunması ve kuramının uygulama alanı olarak bu birliği görmesi, müzakereci demokrasi kuramının çerçevesini belirginleştirmektedir. Habermas’a göre (2007, 44) Avrupa, ABD hegemonyası altındaki tek kutuplu dünyada ABD ile rekabet edebilecek ekonomik güce ulaşabilme adına hamlelerde bulunmalı ve bunun sonucunda uluslararası ilişkilerde denge ortamının oluşmasına hizmet etmelidir. Bu hedef doğrultusunda, ulusal kimliklerin Avrupalı kimliği içerisinde eritilmesi ve inşa edilen yeni kimliğin tüm Avrupa vatandaşlarını kapsamıyla, Avrupa’nın önce cazibe merkezi ardından ise denge unsuru oluşturacak güce erişmesi Habermas’a göre çok olasıdır (Habermas, 2007: 45).

Bu düşünceler doğrultusunda geliştirilen müzakereci kuram, küresel rekabete dayalı bir uluslararası ilişkiler ortamında hem yerel kimliklerin hem de yerele dayalı Keynesyen politikaların işlevsizliğini vurgulayarak bütünleşmenin ancak piyasalar üzerinden gerçekleşebileceği tezini savunmaktadır (Habermas, 2002: 65). Bu tezin savunusunda kullanılan argümanlar ise uluslararası örgütlerin siyasal aktör konumuna ulaşmasıyla birlikte yerel kimliklerin güçsüzleşeceği tezi üzerinden temellendirilmektedir. Bu tarz bir örgütlenme yapısına sahip ulus devletlerin kırılma ve hantal finans sektörleriyle uluslararası örgütlere karşı durmaları pek olası değildir. Bu da beraberinde ulus devletlerin uluslararası finans örgütlerine eklenmesini getirmekte ve birliğin temellerinin atılmasını sağlamaktadır (Yamak & Çalışkan, 2019: 52).

Habermas, kendisini ABD karşıtı bir politik hatta konumlandırmaktadır. Bu karşıtlığının ortaya çıkmasını sağlayan düşünsel kaynaklar ya da somut olaylar Habermas ve kuramının çözümlenmesinde kilit rol oynayabilir. Habermas’ın, ABD karşıtlığının temelinde sömürü ilişkileri üzerinden örgütlenen kapitalizm eleştirisi bulunmamaktadır. Habermas’ın ABD karşıtlığı; ABD’nin uluslararası hukuku

çiğneyebilmesi, AB'ye yeteri kadar destek ve değer vermemesi üzerinden şekillenmektedir (Habermas 2007: 51).

Specter, Habermas'ın radikal reformist bir düşünür olduğunu ve kuramının bu doğrultuda okunması gerektiğini ifade etmektedir. Specter'e göre (2012: 222-3); Habermas okumalarının temelinde hukuk ve demokrasi kavramlarının geliştirilmesi yer almalıdır.

Çokluk: Michael Hardt ve Antonio Negri

Antonio Negri ve Michael Hardt tarafından geliştirilen çokluk kuramı, post-modernizm, post-Marksizm ve post-kolonyalizm gibi teorilerden beslenmektedir. Kuramın merkezinde geniş halk kitlelerinin birbirleri ile kurdukları ilişkiler ağıyla yeni toplumsal gruplar yaratabilecekleri varsayımı bulunmaktadır. Kuram, işçi sınıfının toplumsal dönüşümün dinamiği olduğu görüşünü reddetmektedir.

Sömürü ve tahakküm ilişkileri üzerinden örgütlenmiş bir siyasal sistemde bu sistemin ötekileştirdiği kimlikler üzerinden siyasal ve sosyal yapının geliştirilmesinin yollarını aramak birçok tartışmayı beraberinde getirmektedir. Eşitlik anlayışının dışlandığı, acımasız ve sömürüye dayalı çalışma ortamlarının görmezden geldiği bir toplumda “vardiyalar arasındaki hayatın özgürleştirilmesine yönelik geliştirilen kuramlar”, insan bedeni ve ruhunun liberalizm tarafından uğradığı tahribatlara kayıtsız kalabilmektedir (Rossi, 2018: 121-123). Radikal demokrasinin günümüzdeki popüler temsilcilerinden olan Michael Hardt ve Antonio Negri'nin geliştirmiş oldukları kuram bu çerçevede içerisinde okunabilir. Camfield'in de belirttiği gibi (2014: 91-92) Hardt ve Negri'nin çalışmaları dünya genelinde büyük ilgi uyandırmış ve demokrasi, sosyalizm, liberalizm gibi kavramların çokluk şemsiyesi altında tartışılmasını sağlamıştır.

Kuşkusuz ki başta Avrupa olmak üzere birçok bölgede kendilerinin politik olarak konumlandıkları yerin sol olduğunu iddia eden örgütlerin ve akademik unvana sahip kişilerin Marksist çerçeveden ve devrime olan inançlarından uzaklaşmaları, Hardt ve Negri gibi post-modern dile sahip olan düşünürlere ilginin artmasını beraberinde getirmiştir (Arslan, 2004: 97-98). Hardt ve Negri'nin kuramları toplumsal ilişkilerin çokluk kavramı üzerinden şekillendirilmesine dayanmaktadır. Ortaya koymuş oldukları savın anlam kazanabilmesi adına ise işçi sınıfının siyasal özne konumu bu kuramda reddedilmiştir.

Hardt ve Negri'ye göre (2003: 210) bütün öznelliklerin olduğu gibi işçi sınıfının siyasal özneliği de yapaydır. Bu doğrultudan hareketle, işçi sınıfı yerine çokluğun

egemen güç konumuna ulaşacağı bir örgütlenme biçimi üzerinden bu kuram incelenebilir. Bu kurama göre çokluk kavramı, farklılıklarından arındırılmamış; ancak ortak bir paydada bu farklılıklardan kolektif bir eylem planı oluşturabilen bileşenleri içermektedir (Hardt & Negri, 2004: 114-115). Hardt ve Negri 'ye göre (2004: 116) geliştirmiş oldukları çokluk kuramı, egemenlik kavramına ilişkin bakış açısını değiştirecek olguları içerisinde barındırmaktadır. Yönetme erkini elinde tutan kişi, grup ya da sınıfların egemen güç; diğerlerinin ise yönetilenler olduğu varsayımına bir meydan okuma olarak adlandırdıkları bu kuramda tüm bireylerin çokluk şemsiyesi altında siyasal özne konumuna erişmeleri ve bunun sonucunda yönetme eylemindeki dönüşümler ele alınmaktadır (Hardt & Negri, 2004: 114-115). Bu dönüşümde kimlik mücadelelerine özel önem verilmektedir. Hardt ve Negri (2004: 105) kimlik mücadelesi örgütlenmelerinde; dikey, katı bir hiyerarşik yapının bulunmaması, özerk yönetim anlayışının benimsenmesi ve farklı kimliklerin bir araya gelerek otoriter yönetim anlayışına set çekebilmesinin önemine vurgu yapmaktadırlar.

Kapitalist sistemin neo-liberal çağ ile birlikte yerelden dünya geneline geçiş yapması, sermaye sahiplerinin emekçiler üzerindeki tahakkümünü çalışma ortamlarının dışarısına da taşımış ve kapitalist sistem zaman ve mekân farkı gözetmeksizin geniş halk kitlelerinin yaşamlarını yönlendirici unsur haline gelmiştir (Hardt & Negri, 2004: 116). Buradan hareketle Hardt ve Negri (2004: 117-18) etnik grup, cinsiyet, dil, din, ırk gibi kavramlar üzerinden çokluğa giden yolu inşa edebilmeyi ve kapitalizm üzerinden sömürü ve tahakküm ilişkilerinin gücünü kırmayı hedeflemişlerdir.

Reel sosyalizmin işçi sınıfına vermiş olduğu tarihin dönüştürücü gücü olma rolüne karşın neo-Marksist teorisyenler, proletaryanın siyasal özne konumunu alacağı edecek yeni yollar aramaya koyulmuşlardır. Hardt ve Negri de diğer neo-Marksist teorisyenler gibi proletaryanın siyasal özne konumuna ulaşmasının olanaksızlığını ispatlama gayesi içerisindeyler. Bu doğrultuda emeğin dönüşümüne vurgu yapan Hardt ve Negri, günümüz dünyasında kas gücü gerektirmeyen birçok meslek grubunda çalışan bireyleri maddi olmayan emekçiler; onların üretimlerini ise maddi olmayan mallar şeklinde tanımlamaktadırlar (Hardt & Negri, 2004: 111-112). Üretim süreci girdi ile çıktı arasındaki faaliyetleri kapsamaktadır. Hardt ve Negri'ye göre (2003: 303) çıktının maddi ve kalıcı olmaması, maddi olmayan emek statüsünde incelenmesi gerekliliğini zaruri hale getirmiştir. Buna göre maddi olmayan emek çalışma ortamlarına hapsedilemediği gibi ulus devlet sınırlarını dahi kolaylıkla aşabilmekte ve nihayetinde üretim ilişkilerinde yeni bir döneme işaret etmektedir. Buradan hareketle fabrika, emek, işçi, gibi kavramların günümüz dünyasında bilgi, teknoloji gibi kavramlarla boy ölçüşmeyeceği ve dolayısıyla siyasal özne konumuna işçi sınıfının ulaşamayacağı varsayımı,

kuramın merkezini oluşturmaktadır (Hardt & Negri, 2004: 109-111). Bu kurama göre bilgi, teknoloji, iletişim gibi maddi olmayan mallar ise zaman ve mekân farkı gözetmeksizin yayılabilme özelliklerinden dolayı başta siyaset ve kültür olmak üzere toplumsal ilişkileri düzenleyen birçok alanda köklü dönüşümlerin habercisi konumundadırlar. (Hardt ve Negri 2004: 109-111).

Kuramın temel savlarından biri olan emeğin dönüşümü sürecinin kapitalizmi bilişsel bir boyuta taşıdığı iddiası ve yeni toplum düzenini anlamlandırabilmenin tek yolu olarak bu sürecin doğru okunabilmesi şartları, Marksizm'i kadük gösterme çabalarının bir ürünü olarak yorumlanabilir (Koşar 2018: 207). Koşar'a göre (2018: 210) başta ileri kapitalist ülkeler olmak üzere dünyanın büyük bir bölümünde, maddi olmayan ürünler ve bu ürünleri yaratan emekçiler, her geçen gün sayıları artarak üretim faaliyetlerinin önemli bir aktörü olma yolunda ilerlemektedirler.

Maddi olmayan emek üzerinden günümüzün çalışma koşullarını yorumlayan düşünürlere göre, iş süreçlerinde meydana gelen değişim, kapitalist sistem ve emekçiler arasındaki ilişkilerde de dönüşümler yaratmış ve sermaye sahiplerinin emekçiler üzerindeki tahakkümünü zedeleyecek yeni çalışma alanları ortaya çıkmıştır (Camfield, 2014: 93). Negri'ye göre (2005: 124) iş süreçlerinin değişikliğe uğramasıyla birlikte fikir emekçileri hem iş yerlerindeki hiyerarşik yapılanmalardan hem de sermayenin boyunduruğundan kurtulacaklardır. Buna göre, iş süreçlerindeki değişimle ortaya çıkan birey özgürleşmelerinin çokluk semsiyesi altında topluluk içerisinde farklı kimliklere yayılması sonucunda toplumların özgürleşmesinin önündeki engellerin kalkacağı varsayılır. Bu kurama göre çokluk çerçevesi içerisinde ortak akıl yöntemiyle yeni bir dünya inşa edilir (Negri, 2005: 308).

Ancak, Hardt ve Negri'nin maddi olmayan emek sürecini değerlendirirken esnek çalışma biçimlerinin sömürüyü derinleştirmedeki rollerini, sendikasıız ve güvencesiz çalışmanın birey ve toplum üzerindeki etkilerini, iş yeri dışında örgütsüz ve yalnız çalışmanın bireylerde sınıf bilinci oluşumunu nasıl etkileyeceği gibi konular yerine, "somut" bir çıktının olmaması üzerinden emek ve toplum incelemelerinde bulunmaları, eleştiri konusu olabilmektedir (Koşar, 2018: 210).

Hardt ve Negri'nin bu kuramı Marksist birçok yazar ve düşünür için egemenlik kavramının dönüşümünü ele alan bir çalışmadan ziyade teorik olarak birçok muğlaklığı içerisinde barındıran bir eser olarak değerlendirilmektedir (Arslan 2004: 120).

SONUÇ

Siyasi tarih değerlendirmelerinde 1945 ve sonrasına özel önem verilmektedir. İkinci Dünya Savaşı'nın etkileri yeryüzünde hemen her noktada kendisini göstermiştir. Demokrasi kavramı İkinci Dünya Savaşı sonrası ile birlikte ülkelerin başlıca gündem maddesi haline gelmiştir. Liberal demokrasinin geliştirilmesine yönelik tartışmalar, İkinci Dünya Savaşı ile birlikte sosyalist demokrasiye de sıçramıştır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Batı blokunu oluşturan ve Hür Dünya ismini alan örgütlü yapı, liberal demokrasinin yayılması hedefi içerisinde sosyalist ideolojiyi baskı unsuru, proleter diktatörlüğü ise çağdışı olarak yorumlamışlardır. Hem liberal demokrasinin hem de sosyalizmin tartışma konusu olması yeni akımların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu süreçte gençlik hareketleri, kadın hakları savunuculuğu, çevre ve azınlık hakları gibi konular gündemin başlıca konuları haline gelmiş ve radikal demokrasi kuramının inşasını tetiklemiştir.

Radikal demokrasi kuramını inşa eden düşünürler benzer bir tarih okuması yapmaktadırlar. Bu okumada; demokrasi kavramının liberalizm çerçevesi içerisinde sınırlandırılmasının kavrama yeni sınırlar ve sınırlılıklar getirdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bu düşünürlerin bir diğer çözümlemesi ise; Marksizm'in proletarya diktatörlüğü başlığı altında irdelenmesinin, Marksist ideolojinin kapsayıcılığını tartışmalı hale getirdiği yönündedir.

Bu doğrultuda radikal demokrasi kuramı liberal demokrasinin geliştirilmesi gerekliliği üzerinden inşa edilmiştir. Liberal demokrasinin geliştirilmesi adına çeşitli yol haritaları oluşturulmuştur. Bu yol haritaları;

- Kimlik politikaları: Toplum içerisinde farklı kimlik sahibi grupların ötekileştirilmesinin önünün kesilmesi. Hasımsız bir politik ortam yerine anayasa tarafından güvence altına alınmış farklı kimliklerin, hak mücadeleleri yoluyla siyasal katılım alanlarına iştirak etmelerinin sağlanması hedeflenmiştir.

- Müzakere: Yöneten – yönetilen ilişkilerinin anayasal güvence altında müzakere yöntemiyle yürütülmesini sağlamak. Örgütlenme özgürlüğünü toplumun tüm kesimlerine sunmak. Kamusal alanın tüm kimliklere açılmasını sağlamak.

- Çokluk: İşçi sınıfı merkezli bir örgütlenme anlayışının reddini içermektedir. Bu anlayışa göre; toplum içerisinde egemen kimlik dışarısında kalan ötekileştirilmiş kişilerin, ortak bir şemsiyede bir araya gelerek, hak mücadelelerini gerçekleştirebileceği ve yönetme eylemini dönüştürebilecekleri amaçlanmaktadır.

Bu bilgiler ışığında radikal demokrasi kuramının eşitlik ve özgürlük anlayışlarını iktisadi açıdan ele almadıkları çıkarımı yapılabilir. Ortaya konulan bu yol haritalarının Batı demokrasini geliştirmek üzere olduğu açıktır. Bu sayede siyasal katılım alanları ve bu alanlara iştirak edecek kitleler genişleyecektir. Tüm bunlar, radikal demokrasi kuramının liberalizm çerçevesi içerisinde ele alınması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Adaklı, G. (2001). Post-Marksizmin Kuramsal ve Siyasal Açmazları. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 13-32.

Arslan, E. (2004). Almanya’da İmparatorluk Tartışmaları: Bayat bir Teori Kokteylinden Tadinca... *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 11, 97-123.

Ataay, F. (2002). Türkiye’de Neo- Liberalizm ve Parlamenter Siyasetin Krizi. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 5, 199-215.

Bauman, Z. (2001). *Parçalanmış Hayat: Postmodern Ahlak Denemeleri* (Çev: İsmail Türkmen.; Birinci Baskı). Ayrıntı Yayınları.

Birler, Ö. (2017). *Liberalizm*. İçinde A. Gökhan & A. E. Attila (Ed.), Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler (6. Basım). Yordam Kitap.

Camfield, D. (2014). Çokluk ve Kanguru: *Hardt ve Negri’nin Maddi Olmayan Emek Teorisinin Eleştirisi*. (İçinde Sungur Savran, E. Ahmet Tonak, & Kurtar Tanyılmaz (Ed.), Marksizm ve Sınıflar Dünyada ve Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri (Birinci Baskı, ss. 91-119). Yordam Kitap Basım ve Yayın.

Drowkin, D. (2012). *Sınıf Mücadeleleri* (Çev: Utku Özmakas; Birinci Baskı). İletişim Yayınları.

Eroğul, C. (2017). *Siyasal Katılma*. (İçinde G. Atılğan & AYTEKİN, E. Attila (Ed.), Siyaset Bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler (6. Basım, ss. 227-237). Yordam Kitap.

Fontana, B. (2008). *Hegemony and Power İn Gramsci*. (İçinde Richard Howson & Kylie Smith (Ed.), Hegemony: Studies in Consensus and Coercion (ss. 80-106). Routledge.

Gramsci, A. (2011). *Hapishane Defterleri* (Joseph A. Buttigieg, Ed.; Çev: Ekrem Ekici, ; Birinci Baskı, C. 1). Kalkedon Yayınları

Habermas, J. (2002). *Küreselleşme ve Milli Devletlerin Akibeti* (Çev: Medeni Beyaztaş; İkinci Baskı). Bakış Yayınları.

Habermas, J. (2007). *Bölünmüş Batı* (Dilman Muradoğlu, Çev.; Birinci Baskı). Yapı Kredi Yayınları.

Habermas, J. (2012). Öteki Olmak Öteki'yle Yaşamak: Siyaset Kuramı Yazıları (Çev: İlknur Aka; 6. Baskı). Yapı Kredi Yayınları.

Hayek, F. A. (2009). Liberalizm (Çev: Ünsal Çetin). *Liberal Düşünce Dergisi*, 14(55), 197-224.

Hardt, M., & Negri, A. (2003). İmparatorluk (Çev: Abdullah Yılmaz.; Beşinci Basım). Ayrıntı Yayınları.

Hardt, M., & Negri, A. (2004). Çokluk: İmparatorluk Çağında Savaş ve Demokrasi (Çev: Barış Yıldırım, Birinci Baskı). Ayrıntı Yayınları.

Honneth, A. (1996). *The Struggle for Recognition: the Moral Grammar of Social Conflicts*. MIT Press.

İnan, E. (2022). *Demokratik Sosyalizm Modelinde Siyasal Katılım: Türkiye İşçi Partisi (1961 – 1971)*. Urzeni Yayınevi.

Kaygalak, S. (2001). Post—Marksist Siyasetin Sefaleti: Radikal Demokrasi. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 33-59.

Keyman, F. E. (1999). *Türkiye ve Radikal Demokrasi*. Bağlam Yayınları.

Koşar, M. A. (2018). Hardt ve Negri'nin Maddi Olmayan EmekTeorisi: Eleştirel Bir Bakış. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 46, 203-224.

Laclau, E. (2009). *Evrenselliği İnşa Etmek* (Çev: Ahmet Fethi Yıldırım – İçinde: Olumsuzluk, Hegemonya, Evrenselliğin Rolü: Solda Güncel Tartışmalar), Hil Yayınları

Laclau, E. (2009). *Kimlik ve Hegemonya: Siyasal Mantıkların Oluşumunda Evrenselliğin Rolü* (Çev: Ahmet Fethi Yıldırım -). İçinde: Olumsuzluk, Hegemonya, Evrenselliğin Rolü: Solda Güncel Tartışmalar), Hil Yayınları

Laclau, E., & Mouffe, C. (2012). *Hegemonya ve Sosyalist Strateji: Radikal Demokratik Bir Politikaya Doğru* (Çev: Ahmet Kardam; 2. Baskı). İletişim Yayınları.

Laclau, E., & Zac, L. (1995). *Aralığı Kapatmak: Siyasetin Öznesi*. (İçinde E. Laclau Ed. & Çev: Ahmet Fethi), *Siyasal Kimliklerin Oluşumu* (Birinci Baskı, ss. 21-56). Metis Yayınları.

Lenin, V. (1992). *Ne Yapmalı? Hareketimizin Canalıcı Sorunları* (Çev: Muzaffer Ardost ; Dördüncü Baskı). Sol Yayınları.

Lenin, V. (1999). *Devlet ve Devrim* (Çev: Süheyla Kaya & İsmail Yarkın; İkinci Basım). İnter Yayınları.

Marx, K., & Engels, F. (2013). *Alman İdeolojisi* (Çev: Tonguç Ok & Olcay Geri-dönmez.; İkinci Basım, C. 1). Evrensel Basım Yayın.

Mollaer, F. (2017). Kimlik Politikasını Yeniden Düşünmek: Çağdaş Tanınma Tartışmasının Birikimi, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*. 16(4), ss. 1135 – 1147.

Mouffe, C. (1983). Working-Class Hegemony and the Struggle for Socialism, *Studies in Political Economy*, 12 (1). Ss.7 – 26.

Mouffe, C. (1989). *Radical Democracy: Modern or Postmodern?* (Çev: P. Holden-graber). Duke University Press, 21, 31-45. <https://doi.org/10.2307/827807>

Mouffe, C. (2008). *Siyasetin Dönüşü* (Çev: Fahri Bakırcı, Ali Çolak). Epos Yayınları.

Mouffe, C. (2015a). *Demokratik Paradoks* (Çev: A. Cevdet Aşkın; Üçüncü Baskı). Epos Yayınları.

Mouffe, C. (2015b). *Dünyayı Politik Düşünmek: Agonistik Siyaset*, (Çev: Murat Bozluolcay). İletişim Yayınları.

Negri, A. (2005). *Devrimin Zamanı* (Çev: Yavuz Alogan; Birinci Baskı). Ayrıntı Yayınları.

Okutan, Ç. (2006). Post – Marksist Düşünce de Radikal Demokrasi Teorisi. *Liberal Düşünce Dergisi*. 11(41-42),89 – 99.

Özbank, M. (2009a). Çağdaş Siyaset Kuramının İki Büyük İsmi: John Rawls ve Jürgen Habermas. (İçinde Murat Özbank (Ed.), Neden Demokrasi? Nasıl İstikrar? Rawls—Habermas Tartışması (Birinci Baskı, ss. 3-15). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Özbank, M. (2009b). *Neden Demokrasi? Düşünsel ve Vicdani Çeşitlilik Koşulları Altında Normatif Gereçlendirme ve Siyasal İstikrar Sorunu*. (İçinde: Murat Özbank (Ed.), *Neden Demokrasi? Nasıl İstikrar? Rawls—Habermas Tartışması* (Birinci Baskı, ss. 15-41). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Pinkard, T. (2018). Tanınma Toplumsal ve Politik Düşüncenin Merkezi Olabilir mi?(Ed: Aras Ergüneş), *Felsefelogos*, 3 (70), 79 – 90.

Robinson, W. (2019). Küresel Kapitalist Kriz ve 21. Yüzyıl Faşizmi: Trump'ın Ötesinde, (Çev: Gökhan Demir). *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*. 50, ss.13-36

Rossi, A. (2018). Neoliberal Ruhlar (Çev: Kürşat Kızıltuğ). *Cogito*, 91, 121-153.

Schmitt, C. (2007). *The Concept of the Political*. University of Chicago Press.

Schumpeter, J. (1977). *Kapitalizm Sosyalizm ve Demokrasi: C. 2. Cilt* (Çev: Rasim Tınaz). Varlık Yayınları.

Sennett, R. (2008). *Karakter Aşınması: Yeni Kapitalizmde İşin Kişilik Üzerindeki Etkileri* (3. Basım). Ayrıntı Yayınları.

Specter, M. G. (2012). *Habermas: Entelektüel Bir Biyografi* (Çev: İsmail Ilgar.; Birinci Baskı). İletişim Yayınları.

Üstüner, F. (2007). Radikal demokrasi: “Liberalizm mi, demokrasi mi? Evet, lütfen!” *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 34, 313-334.

Wood, E. M. (2001). İlişki ve Süreç Olarak Sınıf. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 92 – 119.

Yamak, S., & Çalışkan, K. (2019). Demokrasinin Krizi mi yoksa Kapitalizmin Krizi mi? Streeck-Habermas Tartışması. *Praksis Dört Aylık Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 37-70.

Young, I. M. (1999). *İletişim ve Öteki: Müzakereci Demokrasinin Ötesinde*. (İçinde: Ş. Benhabib (Ed.), *Demokrasi ve Farklılık* (ss. 174-196). Demokrasi Kitaplığı.

Yüksekbaba, Ü. (2012). *Habermas ve Kamusal Alan: Burjuva Kamusal İlkesinden İletişimsel Kamusalılığa Geçiş*. On İki Levha Yayıncılık.